

Mag- és neutronfizika

Az előadás célja: megalapozni az atomenergetikai ismereteket

A félév során a következő témaköröket ismertetjük:

- **Magfizikai alapfogalmak** (atommagok, radioaktivitás)
- **Sugárzás és anyag kölcsönhatása, magfizikai detektorok**
- **Atommag-reakciók, és jellemző mennyiségeik**
- **Atomenergia.** Maghasadás, magfúzió, láncreakció, atomerőmű-típusok
- **Neutrongáz-fizika** alapfogalmai

Az atommag felfedezése és tulajdonságai

XIX század: Avogadro felfedezése: molnyi mennyiségű anyagban mindig ugyanannyi részecske van: $N_A=6\cdot 10^{23}$

Következmény: atomok mérete meghatározható!

Példa: arany atomok mérete:

Au atomsúlya: 197, azaz 197 g aranyban van $6\cdot 10^{23}$ számú atom

Au sűrűsége: $19,3 \text{ g/cm}^3$, azaz 197 g térfogata $(197/19,3) \sim 10 \text{ cm}^3$

Egy Au-atomra jutó térfogat: $(10 \text{ cm}^3)/(6\cdot 10^{23}) \sim 16 \cdot 10^{-24} \text{ cm}^3$

Egy Au-atomot befoglaló kocka éle: $\sqrt[3]{16\cdot 10^{-24}} = 2,52\cdot 10^{-8} \text{ cm}$

Az atomok mérete tehát $\sim 10^{-10} - 10^{-9} \text{ m}$ nagyságrendű.

Az atomok elektromosan semleges részecskék, de belőlük pozitív és negatív töltésű ionok hozhatók létre!

1897: az elektron felfedezése (J. J. Thomson)

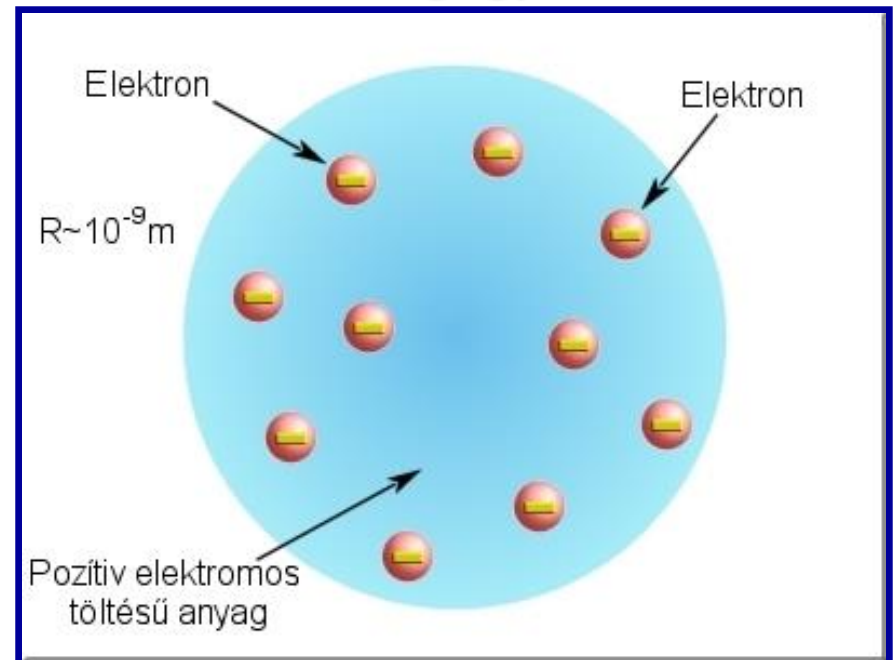
- minden atom alkotórésze,
- kis tömegű,
- negatív töltésű részecskék

Következmény: a pozitív töltéshez nagy tömeg tartozik.

Matematikailag: az elektronra $|q/m_{\text{elektron}}| \gg |q/M_{\text{pozitív}}|$

(mivel a semlegesség miatt a töltések megegyeznek)

Thomson-féle atommodell
(görögdinnye, vagy
mazsolás puding modell)

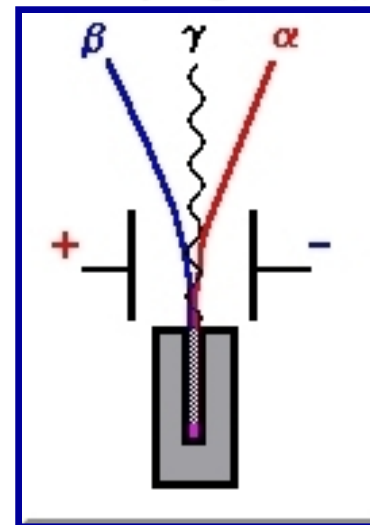
1896: a természetes radioaktivitás felfedezése (H. Becquerel)

1900-as évek elején:

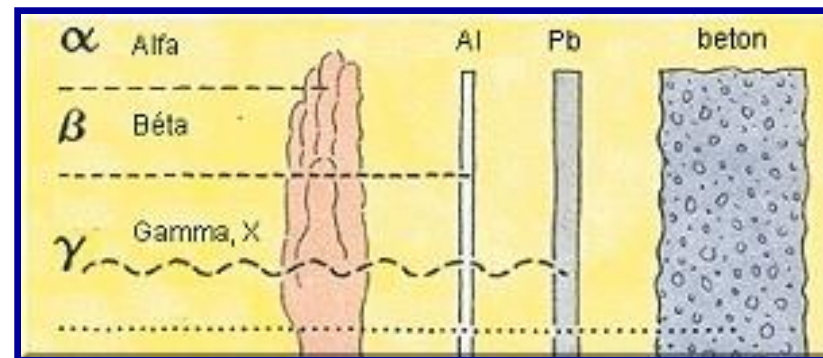
- nagy energiájú részecskék lépnek ki a sugárzó anyagból (α , β , γ)
- elemek átalakulnak egymásba

a részecskék elektromos töltése
különböző

- α – részecskék: nehéz, He^{2+} ionok
- β – részecskék: nagy energiájú elektronok
- γ - sugárzás: elektromágneses (fotonok)

a részecskék áthatolóképesége
különböző

**Meglepő, hiszen az anyag
elektromosan semleges!**

E. Rutherford: miért nem

hatolnak át az α – részecskék egy vékony papírlapon sem?

1911: Rutherford kísérlete:

- α -részecskék kölcsönhatása vékony arany (Au) fóliával

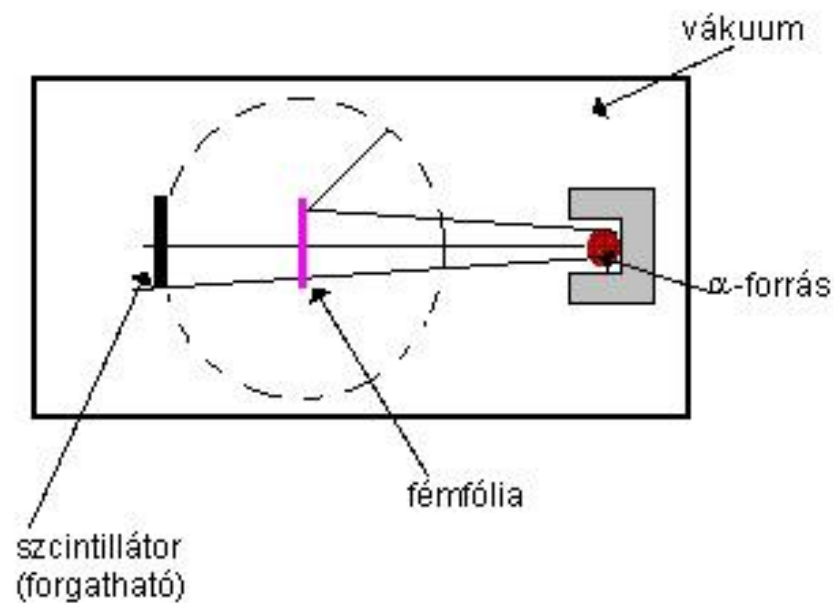

Miért éppen arany?

- az aranyat lehetett a legvékonyabbra kalapálni (néhány atomréteg)

Rutherford kísérlet

Mit lehetett várni?

Az E energiájú α -részecskét a Thomson-atom pozitív töltésű anyaga taszítja – Coulomb-potenciáldomb

A potenciáldomb maximális „magassága”

$$E_{\max} = \frac{3}{2} k \frac{Z_1 Z_2 e^2}{R_{\text{atom}}}$$

Itt $Z_1 = 2$ (He rendszáma)

$Z_2 = 79$ (Au rendszáma)

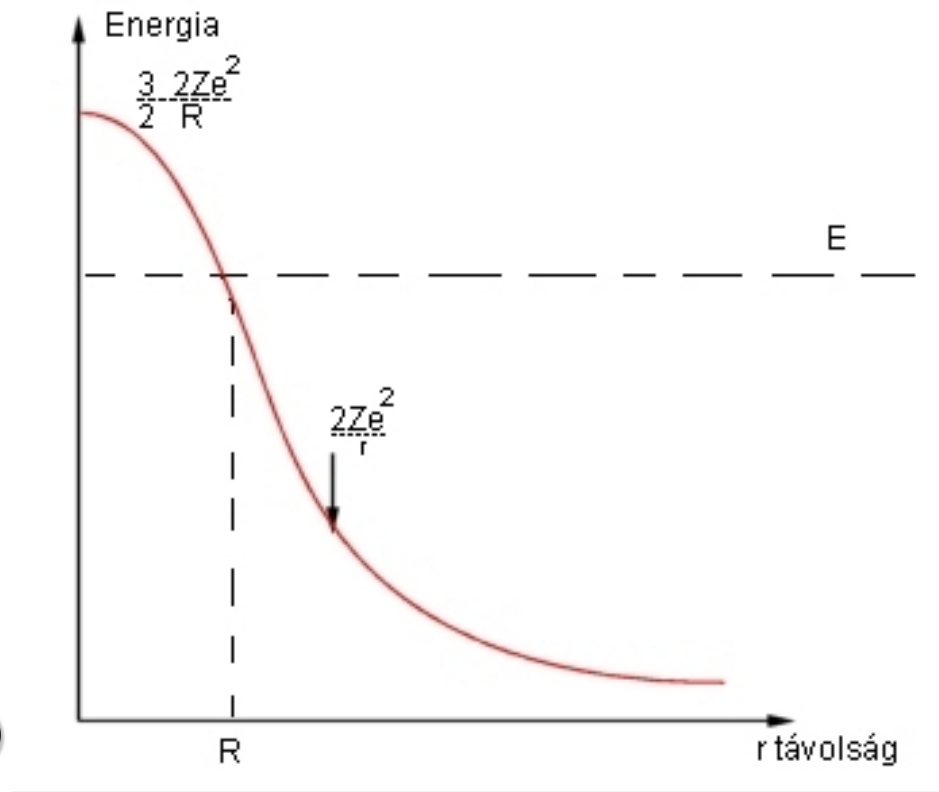
$k = 9 \cdot 10^9 \text{ J}\cdot\text{m}/\text{Cb}^2$

$e = 1,6 \cdot 10^{-19} \text{ Cb}$ (elemi töltés)

$R_{\text{atom}} \sim 10^{-10} \text{ m}$ (láttuk korábban)

Ezekkel $E_{\max} \sim 5,5 \cdot 10^{-16} \text{ J}$

Ugyanakkor: $E_{\text{alfa}} \sim 7700 \cdot 10^{-16} \text{ J}$

Mint lövedék a papírlapon!

Tapasztalat:

Voltak „visszapattanó” részecskék is!

Következtetés:

A potenciáldomb „magasabb”, mint az α -részecske energiája,
azaz:

$$E_{\text{alfa}} < \frac{3}{2} k \frac{Z_1 Z_2 e^2}{R} \quad \text{azaz:}$$

$$R < \frac{3}{2} k \frac{Z_1 Z_2 e^2}{E_{\text{alfa}}}$$

Az adatokat behelyettesítve kapjuk: $R < 10^{-14}$ m, azaz tízezerszer kisebb, mint az atomok sugara!

Az atomokban a tömeg és a pozitív elektromos töltés az igen kisméretű atommagba koncentrálódik!

Hofstadter nagy energiájú elektronokkal még az atommagon belüli töltéseloszlást is meg tudta mérni

Eredmények:

- a középponti sűrűség ~ állandó
- $R = r_0 \cdot A^{1/3}$, ahol
- $r_0 = 1,2 \cdot 10^{-15} \text{ m} = 1,2 \text{ fm}$.

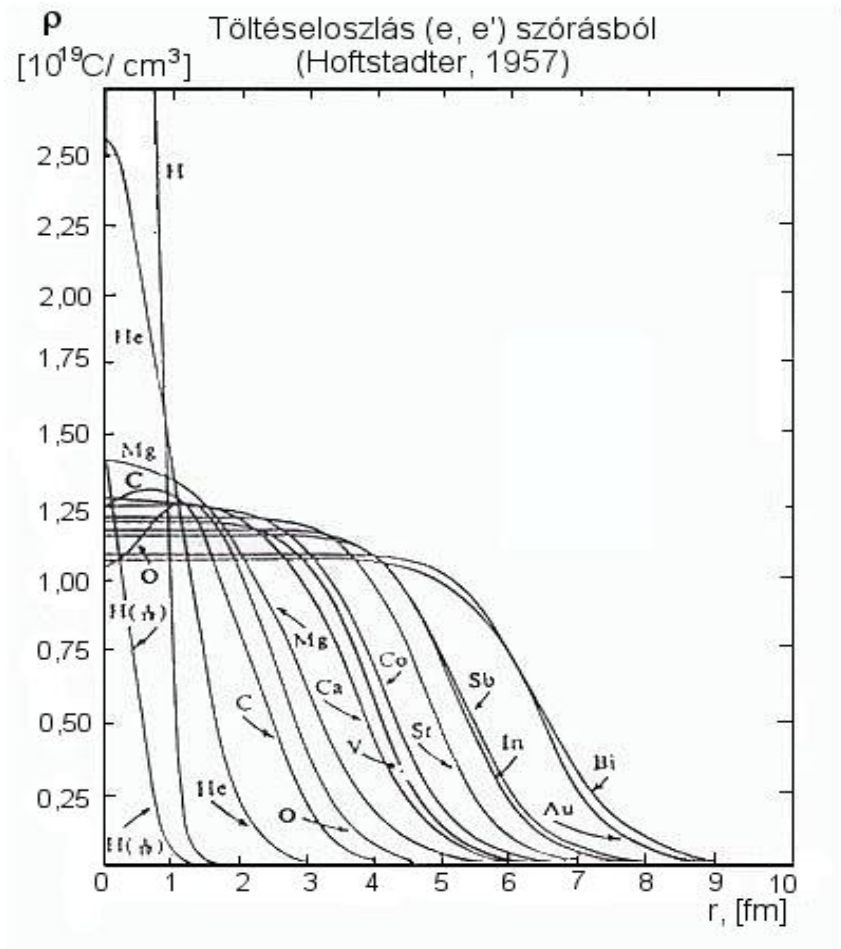
A magsűrűség jól leírható
Egy Fermi-függvénnyel:

$$\rho(r) = \frac{\rho_0}{1 + e^{\frac{r-R}{d}}}$$

Ahol

R a mag sugara, ($\sim r_0 \cdot A^{1/3}$)

d a felületi „diffuzitás”

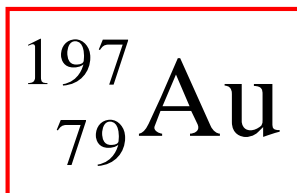

Az atommag összetétele:

- Z db. proton (rendszám)   Nukleon: protonok és neutronok
- N db. neutron   közös neve
- $A = N + Z$ (tömegszám, nukleonszám)

	proton	neutron
tömeg	$1,67265 \cdot 10^{-27}$ kg	$1,67495 \cdot 10^{-27}$ kg
töltés	+e	0

Jelölés:

$$N = A - Z = 197 - 79 = 118$$

Elnevezések:

- azonos protonszámú atommagok: **IZOTÓPOK**
- azonos tömegszámú atommagok : **IZOBÁROK**
- azonos neutronszámú atommagok: **IZOTÓNOK** (ritkán)

Az atommag tömege:

$M(A,Z) = Z \cdot m_{\text{proton}} + (A-Z) \cdot m_{\text{neutron}} - \Delta M$ a mérések szerint.

ΔM neve: **tömeghiány**

A tömeghiány oka az, hogy a protonok és a neutronok kötött állapotban vannak az atommagban, és csak B kötési energia befektetésével bonthatók szét.

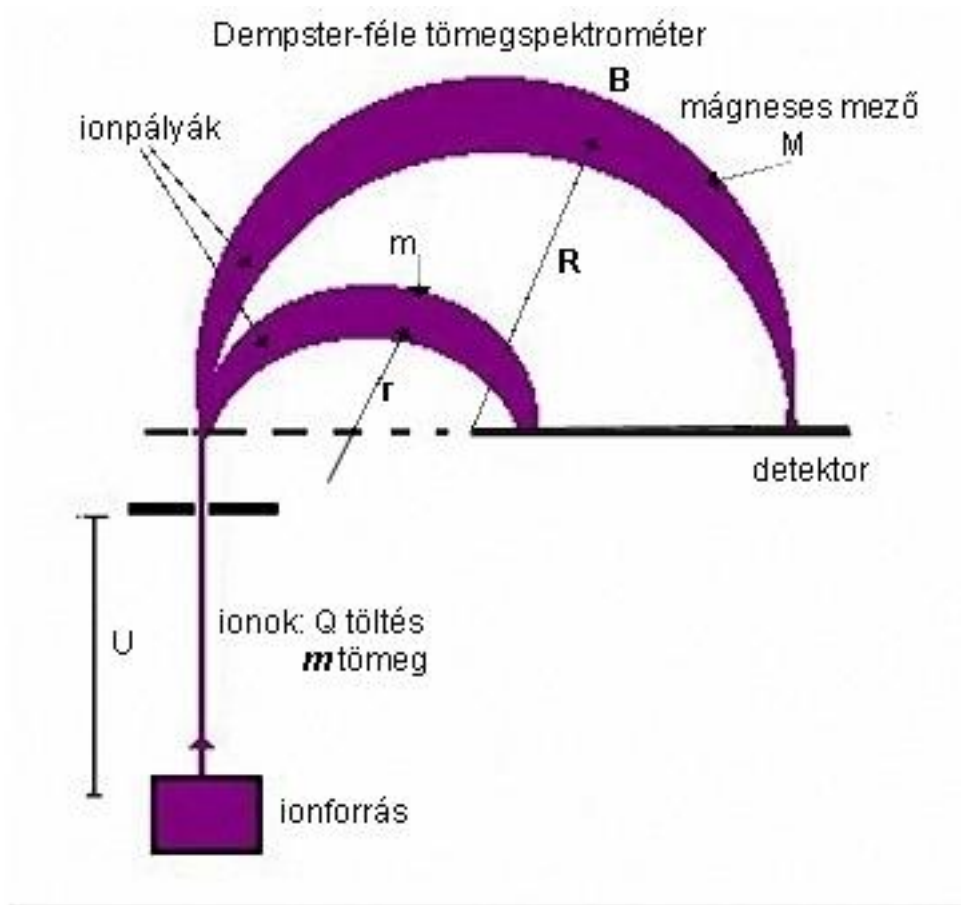
Einstein szerint: $E = mc^2$, ami erre az esetre: $B = \Delta M \cdot c^2$

A tömeg pontos mérésével tehát az atommag kötési energiáját lehet meghatározni!

Az atomtömeg mérése:

Tömegspektrométerekkel (tömegspektroszkóp)

- Az atomokat először ionizáljuk,
- Az ionokat elektromos mezőben felgyorsítjuk
- A gyorsított ionokat elektromos és mágneses terekkel eltérítjük
- Az eltérülésből a tömeget meg lehet határozni.

Azonos (q/m) –hez tartozó (molekula-) ionok azonos helyre érkeznek.

Kis tömegkülönbségek is pontosan mérhetők!

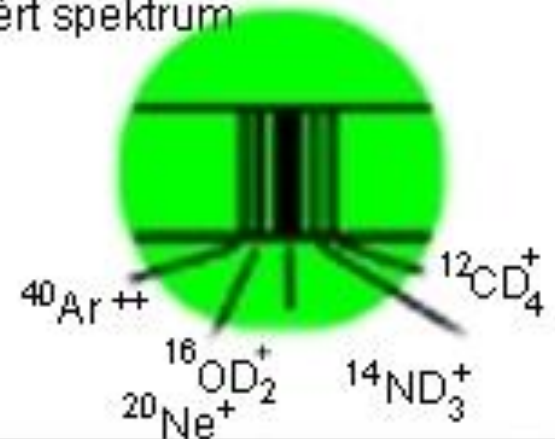
Pl. (q/m)=1/20

„kevert” nyaláb:

$^{40}\text{Ar}^{++}$, $^{20}\text{Ne}^+$,

$^{16}\text{OD}_2^+$, $^{14}\text{ND}_3^+$, $^{12}\text{CD}_4^+$

mért spektrum

Atomi tömegegység (atomic mass unit):

Megállapodás szerint az atomi tömegegység a ¹²C atom tömegének a 12-ed része $u = M(^{12}\text{C})/12$

1 u = $1,66043 \pm 0,00002 \cdot 10^{-27}$ kg

Figyelem: ez $\frac{1}{2}$ elektrontömeeggel több, mint a ¹²C **atommag** tömegének 12-ed része!

Miért éppen a ¹²C atomot választották?

Mert a szén nagyon sokféle atommal, sokféle molekulasúlyú molekulát tud képezni, így a tömegdublett módszerrel sok atom pontos tömegét meg lehet határozni!

(Tömegdublett módszer: gyakorlaton)

Energia és kötési energia:

Einstein: $E = m \cdot c^2$. Mivel $m \geq 0$, ezért a teljes energia is $E \geq 0$.

Példaként nézzük a deuteron (${}^2\text{H}$) tömegét, és energiáját!

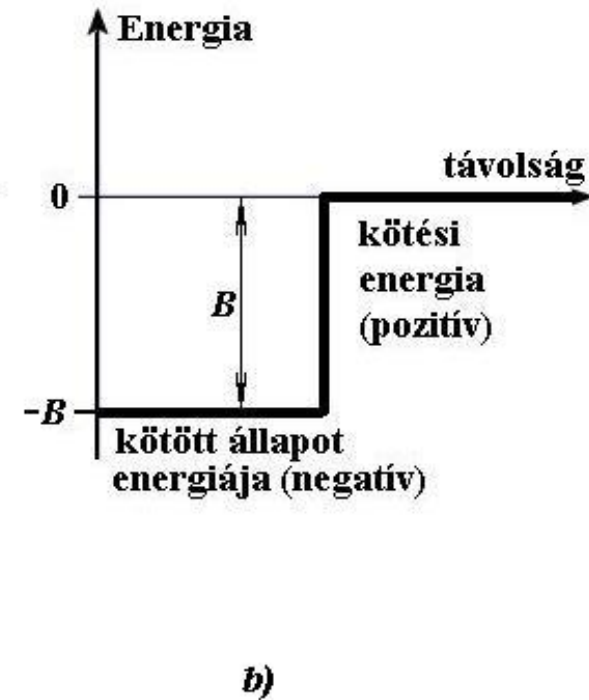
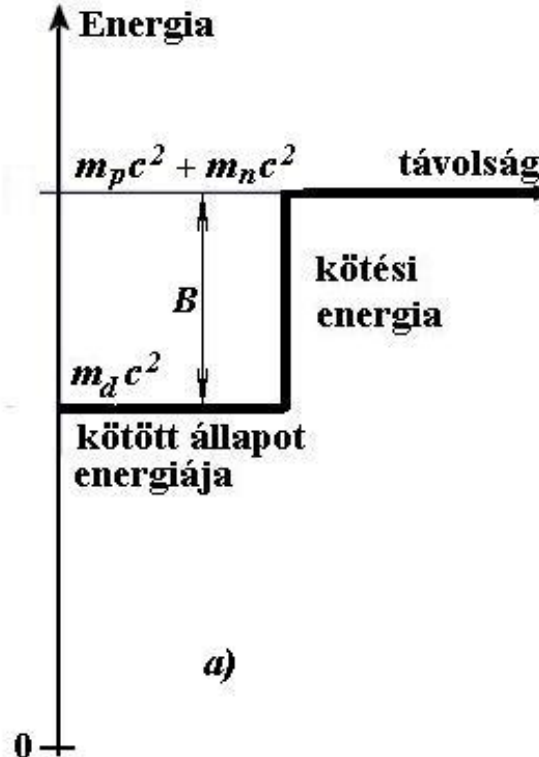
$$m_d = m_p + m_n - \Delta M \quad (\text{szorozzuk be } c^2\text{-el})$$

$$m_d c^2 = m_p c^2 + m_n c^2 - B \quad (\text{ábra bal oldala})$$

Gyakran a szétbontott rendszer energiájánál helyezzük el az energiaskála 0 pontját (ábra jobb oldala).

Ilyenkor a kötött rendszer energiája **NEGATÍV** lesz.

$$E = -B$$

Atommagok kötési energiája

(Weizsäcker-féle félempírikus kötési energia formula)

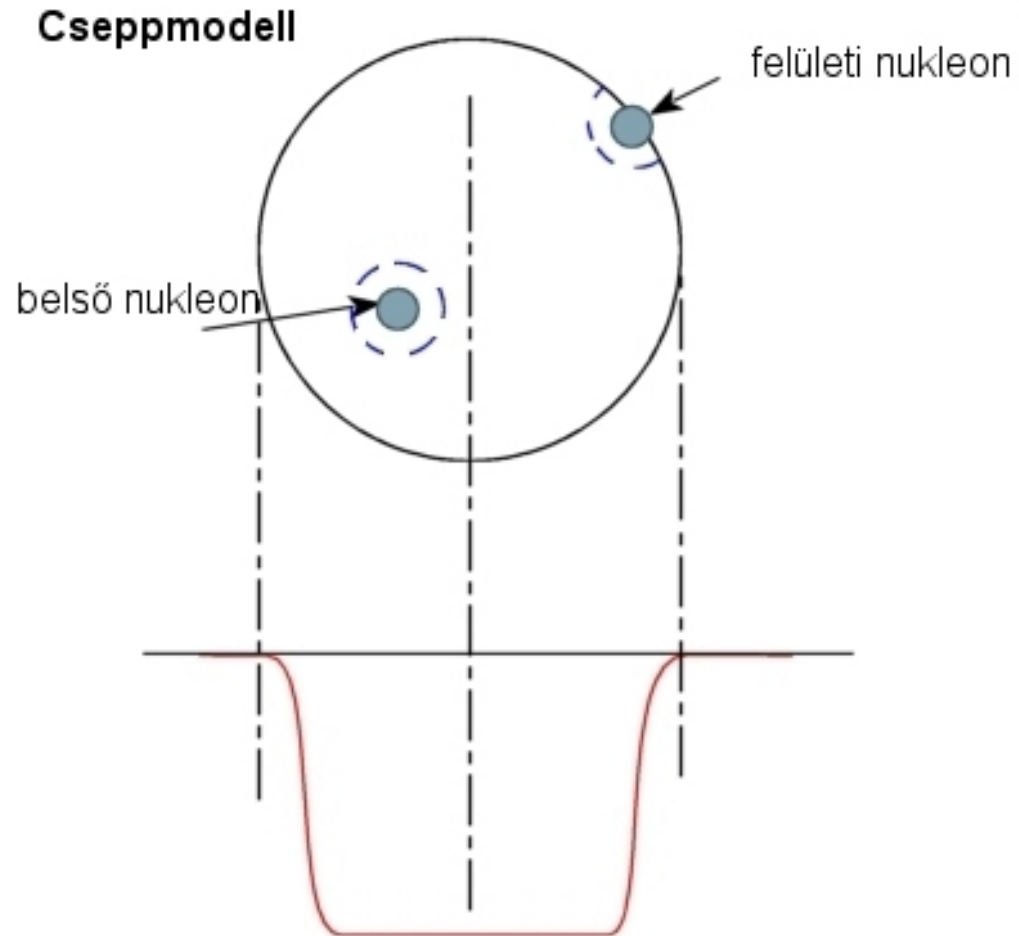
Kiindulás: a magsűrűség $\sim$ állandó, ezért az atommag olyan, mint egy (elektromosan töltött) folyadékcsepp (Cseppmodell)

A nukleonok csak a szomszédaikkal állnak nukleáris kölcsönhatásban. Ha minden nukleon „belső” lenne, akkor $B = b_V \cdot A$ lenne. (b_V egyetlen „belső” nukleon kötési energiája.)

A felületi nukleonok gyengítik a kötést, ezért

$$B = b_V \cdot A - \beta \cdot 4\pi R^2$$

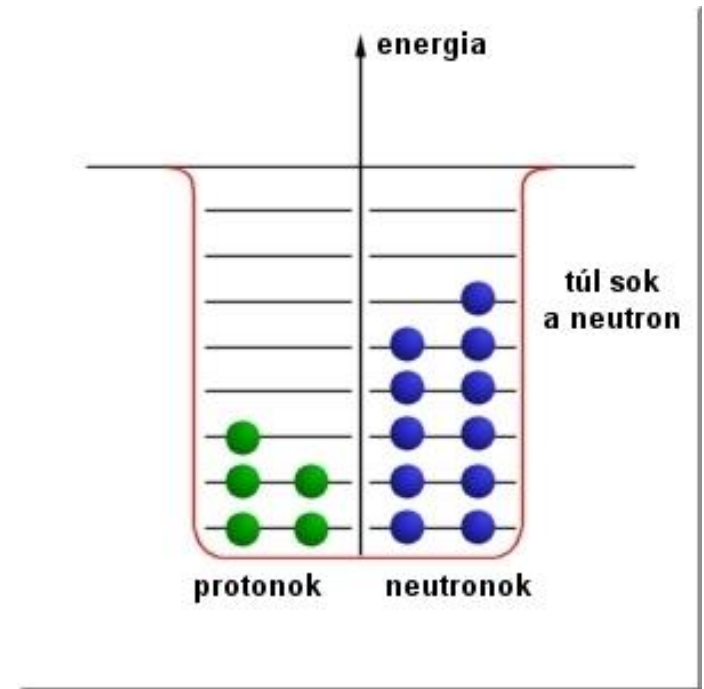
Itt β egy állandó.

Idáig csak a nukleáris kölcsönhatást vettük figyelembe. A mag Ze töltése miatt Coulomb-energia is van, amely a protonok taszítása miatt tovább gyengíti a kötést:

$$B = b_V A - \beta \cdot 4\pi R^2 - \frac{3}{5} k \frac{Z^2 e^2}{R}$$

Figyelembe kell még vennünk azt, hogy a protonokra és a neutronokra is érvényes a Pauli elv (legfeljebb 2 azonos részecske lehet egy energiaszinten). Emiatt, túl sok neutron (proton) jelenléte (aszimmetria) tovább gyengíti a kötést:

$$B = b_V A - \beta \cdot 4\pi R^2 - \frac{3}{5} k \frac{Z^2 e^2}{R} - b_A \frac{(Z - N)^2}{A}$$

Végül: a tapasztalat szerint azok az atommagok erősebben kötöttek, ahol a proton (és/vagy) a neutrons szám páros (pár-energia)

$$B = b_V A - \beta \cdot 4\pi R^2 - \frac{3}{5} k \frac{Z^2 e^2}{R} - b_A \frac{(Z - N)^2}{A} + b_P \delta \cdot A^{4/3}$$

Itt $\delta = 1$, ha az atommag páros-páros

$\delta = 0$, ha az atommag páratlan-páros

$\delta = -1$, ha az atommag páratlan-páratlan

Használjuk még ki, hogy $R = r_0 \cdot A^{1/3}$, és a különböző konstansokat vonjuk össze egyetlen konstansba minden tagnál:

$$B = b_V A - b_F \cdot A^{2/3} - b_C \cdot \frac{Z^2}{A^{1/3}} - b_A \cdot \frac{(N - Z)^2}{A} + b_P \cdot \delta \cdot A^{4/3}$$

Ez a Weizsäcker-féle félempirikus kötési energia formula

A képletben szereplő tagok elnevezése (zárójelben az energiatagban szereplő konstans értéke)

- **térfogati energia ($b_V=2,52 \cdot 10^{-12}$ J)**
- **felületi energia ($b_F=2,85 \cdot 10^{-12}$ J)**
- **Coulomb-energia ($b_C=0,11 \cdot 10^{-12}$ J)**
- **Aszimmetria energia ($b_A=3,80 \cdot 10^{-12}$ J)**
- **Párenergia ($b_P=1,49 \cdot 10^{-12}$ J)**

Ezeket a konstansokat empirikus (tapasztalati) úton határozták meg. Ezzel az 5 konstanssal az ismert, kb. 2000 atommag kötési energiája 1-2% pontossággal leírható!!!

Egyetlen nukleon átlagos kötési energiája: $b = B/A$.

Milyen „mélyen” van egyetlen nukleon átlagosan a magban?

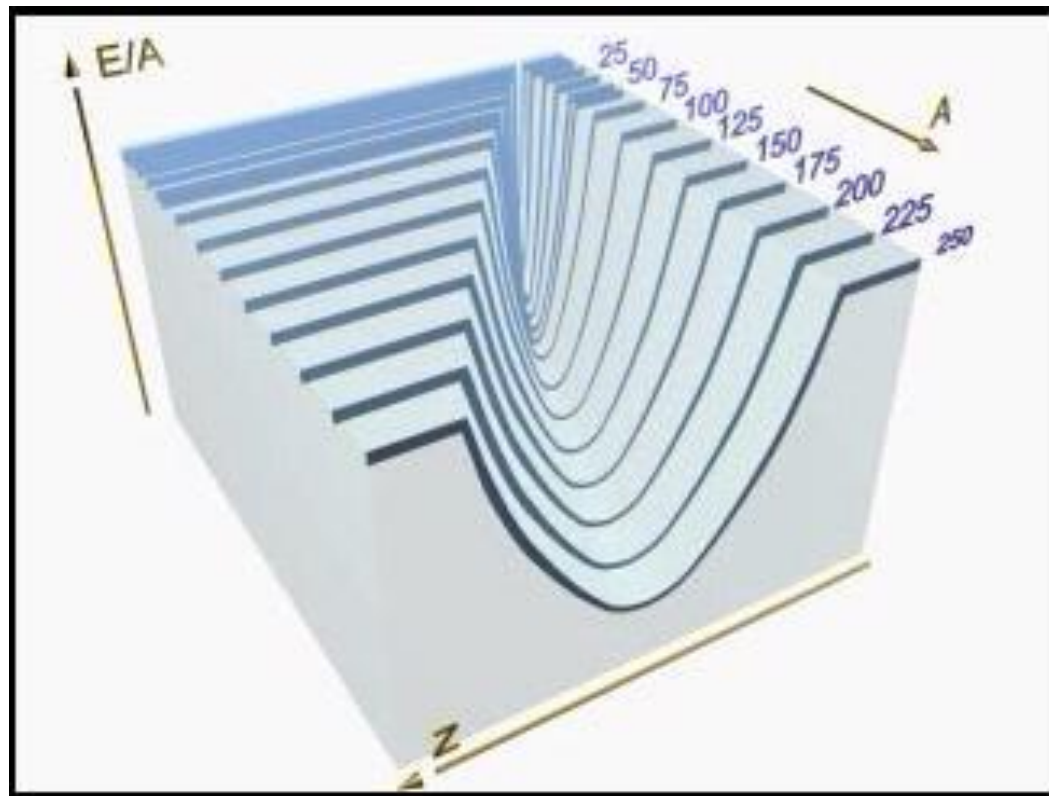
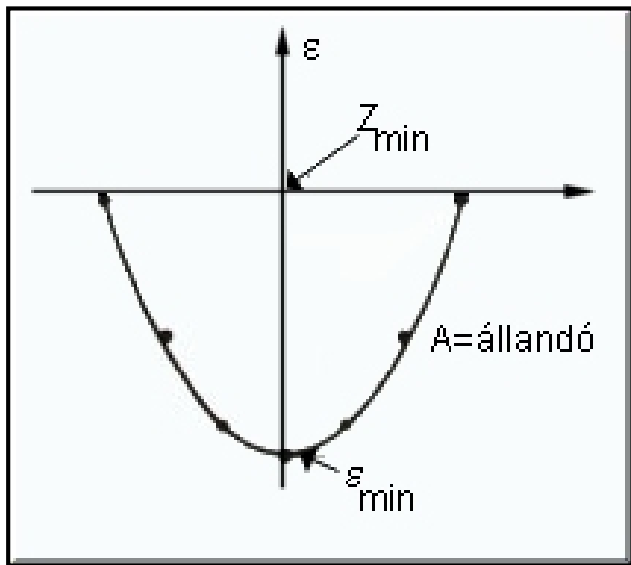
Mekkora egyetlen nukleon energiája?

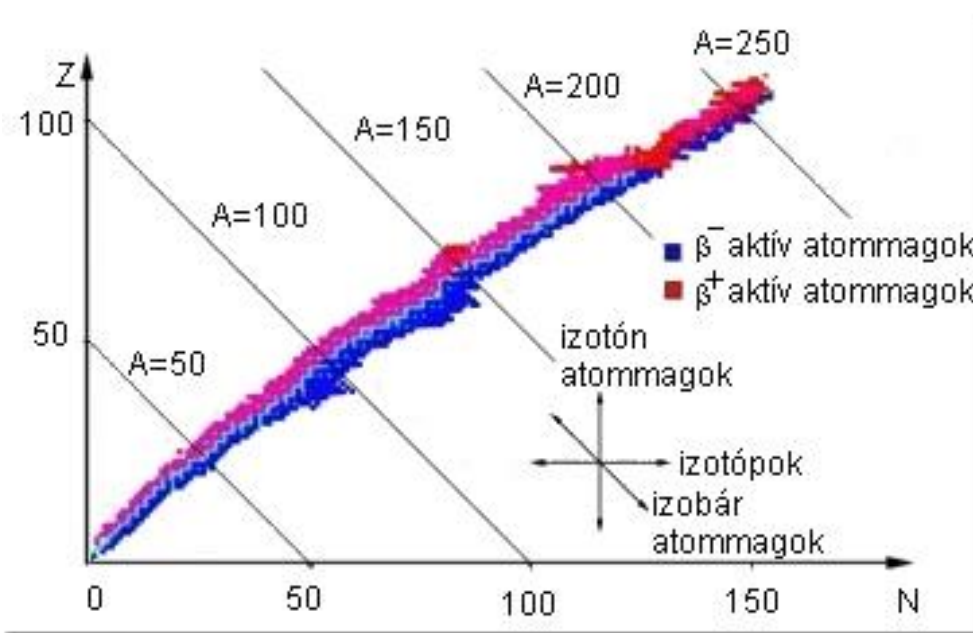
$$\varepsilon = -b = -B/A.$$

$\varepsilon = -b = -B/A$. Mivel B a mag összetételének (Z,A) függvénye, ezért nyilván ε is az. $\varepsilon = \varepsilon(Z,A)$. Ezt egy felülettel lehet jellemezni. Ennek a vizsgálatával foglalkozunk a továbbiakban.

$$B = b_V A - b_F \cdot A^{2/3} - b_C \cdot \frac{Z^2}{A^{1/3}} - b_A \cdot \frac{(N-Z)^2}{A} + b_P \cdot \delta \cdot A^{4/3}$$

Vegyük észre, hogy az $A = \text{konstans}$ metszetek parabolák!

**$Z_{\min}$ helye az (N,Z)
„térképen”**

**Ennek segítségével lehet
megérteni a radioaktív
bomlásokat!**

**$\epsilon_{\min}$ a tömegszám (A)
függvényében**

**Ennek segítségével lehet
megérteni az atomenergia
felszabadítását**

Az egy nukleonra eső kötési energia a tömegszám függvényében

